

Somoniylar davlati

Haydarova Malika Shahriddin qizi

Annotatsiya: Ushbu ishda Somoniylar davlatining (875-999 yillar) tashkil topishi va rivojlanishi keng yoritilgan. Somoniylar davlati Oʻrta Osiyoda iqtisodiy, madaniy va ilmiy markazlardan biriga aylangan. Davlatning asoschisi Somonxudot boʻlib, u oʻz davrida somoniylar sulolasi bilan bogʻliq boʻlgan. Somoniylar davlatining paydo boʻlishi va uning siyosiy faoliyati Movarounnahrning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotida muhim rol oʻynagan.

Somoniylar davrida islom madaniyati kuchaygan va yangi siyosiy tuzilmalarning paydo boʻlishiga sabab boʻlgan. Maqola Somoniylarning madaniy va siyosiy merosi Oʻrta Osiyo tarixida katta ahamiyatga ega ekanligini taʼkidlaydi.

Kalit soʻzlar : Somoniylar davlati, Xuroson, Movarounnahr, Hirot

Somoniylar davlati (875-999 yillar) Oʻrta Osiyo tarixida muhim rol oʻynagan davlatlardan biridir. U, avvalambor, Fargʻona vodiysi va Amudaryo boʻylarida tashkil topgan boʻlib, musulmon olamining madaniy, iqtisodiy va ilmiy markazlaridan biriga aylangan. Somoniylar davlatining tashkil topishi va rivojlanishi, Markaziy Osiyo tarixiga katta taʼsir koʻrsatdi.

Somoniylarning oilaviy nisbasi, yaʼni nomi ularning ajdodi boʻlmish Somonxudot ismi bilan bogʻliq. Somonxudotning kelib chiqishi haqida turli xil maʼlumot va fikrlar mavjud. Abu Bakr Narshaxiy (X asr) va Hamza Isfahoniy (X asr) keltirgan maʼlumotlarga qaraganda, Somonxudot Balx viloyatidagi Somon qishlogʻidan, al Muqaddasiy (X asr) ning maʼlumotiga koʻra esa, u Samarqand viloyatidagi Somon nomli qishloqdan boʻlgan. "Saʼdiya" nomli asar (XVII asr) da keltirilgan maʼlumotlarga koʻra, uning asl ismi Arquq boʻlib, u Fargʻonadan Termizga koʻchib kelgan va u yerda Somon nomli qishlogʻiga asos solgan. Oʻrta asrlarda Buxoro, Fargʻona, Tohariston, Xuttalon va boshqa viloyatlarda ham Somon nomli qishloqlar boʻlganligi qayd etilgan. Bu maʼlumotlar "Somon" toponimi oʻrta asrlarda Oʻrta Osiyo hududlarida va undan tashqari yerlarda ham keng tarqalgan joy nomi boʻlganligidan dalolat beradi.

Koʻpchilik manbalar (Hudud al olam, Ibn Havqal, Beruniy, Gardiziy va hokazo) ga koʻra, Somonxudot somoniylar davridagi mashhur sarkarda Bahrom Choʻbin (VI asr)

“CONFERENCE OF NATURAL AND APPLIED SCIENCES IN SCIENTIFIC INNOVATIVE RESEARCH”

Volume 10. October 2024

ning 4 yoki 5 pog'onadagi avlodi bo'lgan. Baxrom Cho'binning kelib chiqishi eftaliylar bilan bog'liq. U sosoniylarga qarshi qo'zg'olon ko'tarib (590 y.) mag'lubiyatga uchragandan keyin Farg'onaga qochib kelgan va turkiy malikaga uylanib, umrining oxirigacha o'sha yerda kolib ketgan. Uning avlodlari ham o'zlarini podshoxlar oilasiga mansub deb hisoblaganlar va Sosoniylar davlatidagi shahanshoxlar oliy taxtiga da'vo qilganlar. Somonxudotning shajarasida keltirilgan ajdodlaridan ayrimlarining (Juba, Jamchan, Tamg'as kabi) turkiy ismlari bo'lgan. Shunisi diqqatga sazovorki, turkiylarning rivoyatlarida Somonyabg'u (ya'ni Somonxudot) turkiylarning O'g'uzxondan keyingi davrlarda yashagan ajdodlari qatorida tilga olingan.

O'rta Osiyoga arablar bostirib kelganda, Somonxudot, ayrim ma'lumotlarga ko'ra, Balx viloyatidan Marvga Xuroson amiri Asad ibn Abdulloh al Qushayriy (725/727 va 735/738 yillar)ning oldiga kelib, undan dushmanlariga qarshi kurolli yordam berishini so'raydi. Arablar yordamida dushmanlarini yenggach, Somonxudot islom dinini kabul qiladi va o'g'lining ismini amirning sharafiga Asad qo'yadi. Asadning Nuh, Ahmad, Yahyo va Ilyos ismli ug'illari al Ma'munning Marvdagi saroyida xizmatda bulgan va Rofi ibn Lays ko'zyulonini bostirishda faol qatnashgan. Buning evaziga alMa'mun ularni bir nechta viloyatlarga amir etib tayinlaydi (819—820 y.). Xususan, Nuh — Samarqand amiri, Ahmad — Farg'ona amiri, Yahyo — Shosh va Ustrushona amiri, Ilyos esa Hirot amiri etib xayinlanadi. Ular dastlab Xuroson amirlari bo'lgan tohiriylarga tobe bo'lgan va harbiy kuch to'plab, Arab xalifaligining sharqiy chegaralarini qo'riqlab turishgan, shuningdek, shimolidagi turklarga qarshi bir necha bor yurishlar qilishgan. Nuh ibn Asad Isfijobni bosib olib (840 y.), uni o'ziga tobe qiladi. Shunday qilib, akaukaning to'ng'ichi bo'lgan Nuh ibn Asad Samarqand va Sug'dning katta qismini, shuningdek, Farg'ona va boshqa bir qancha shaharlarni o'z hokimiyati ostida birlashtiradi. Nuhning vafotidan keyin (842 y.) suloladagi yetakchilik uning ukasi Ahmad ibn Asad oilasiga o'tadi. Uning 7 ta o'g'li bo'lib, ular otasining vafotidan keyin (866 y.) Movarounnahrning asosiy shaharlarida hokimiyatni o'z qo'llariga oladilar. Faqat Buxoro sh. tohiriylar qo'lida edi. Ilyos ibn Asad vafotidan keyin unga qarashli bo'lgan Hirot shahrida ham hokimiyat Somoniylarning qo'lidan ketdi. Tohiriylar hokimiyati tugatilgandan keyin (873 y.) Buxoroda bir muddat siyosiy beqarorlik va tartibsizliklar yuz berdi. Shunda S. oilasining boshlig'i bo'lgan Nasr ibn Ahmad mahalliy dehqonlar taklifiga binoan, Buxoroga ukasi Ismoil ibn Ahmadni hokim qilib yuboradi. Shunday qilib, Buxoro ham S qo'lga o'tib, ularning qudrati yana ham ortdi. Nasr davrida Somoniylar turklarning Shovg'ar shahriga yurish qiladilar.

“CONFERENCE OF NATURAL AND APPLIED SCIENCES IN SCIENTIFIC INNOVATIVE RESEARCH”

Volume 10. October 2024

Deyarli butun O‘rta Osiyo yerlari ularning hrkimiyati ostida birlashgandan keyin oila boshlig‘i Nasr xalifa al Mu‘tamiddan Movarounnahrni boshqarishga maxsus yorliq oldi (875 y.). Ko‘p o‘tmay Ismoil akasi Nasrga bo‘ysunishdan bosh tortib, unga qarshi ko‘shin tortadi. Akauka qo‘shinlari orasida bo‘lib o‘tgan jangda (888 y.) Nasr mag‘lubiyatga uchraydi va natijada Ismoil ibn Ahmad butun hokimiyatni o‘z qo‘liga oladi. U Taroz shahriga yurish qilib, uni bosib oladi (893 y.) va natijada boy Shalji kumush konlariga egalik kidali. O‘sha yilning o‘zida Ahmad Ustrushonadagi afshinlar sulolasining oxirgi vakillarini yo‘q qiladi va viloyatni butkul o‘zining hokimiyatiga bo‘ysundiradi. Somoniylarning kuchayib borayotganidan xavfsiragan arab xalifasi Ismoilni hokimiyatdan chetlatib, o‘rniga Xuroson amiri Amr ibn Lays Safforiyni tayinlaydi (898 y.). Amr qo‘shin bilan Movarounnahrda yo‘l olganda, Ismoil unga qarshi chiqib, bir necha jangdan keyin uni mag‘lubiyatga uchratadi (900 y.) va natijada safforiylarta qarashli bo‘lgan Xurosonni ham o‘z yerlariga qo‘shib oladi. Shunday qilib, Ismoil ibn Ahmad hukmronligi davrida Talas vodiysidan Xurosongacha bo‘lgan yerlarni o‘z hokimiyati ostida birlashtirdi. Ismoil ibn Ahmad vafotidan keyin (907 y.) hokimiyat uning avlodlari qo‘liga o‘tdi: Ahmad ibn Ismoil (907—914 yillar), Nasr ibn Ahmad (914—943 yillar), Nuh ibn Nasr (943-954 yillar), Abdulmalik ibn Nuh (954—961 yillar), Mansur ibn Abdulmalik (961—976 yillar), Nuh ibn Mansur (976—997 yillar), Mansur ibn Nuh (997—999 yillar), Abdulmalik ibn Mansur (999—1000-yillar). Shundan keyin mamlakatdagi hokimiyat qoraxoniylar sulolasining qo‘liga o‘tib, Somoniylar hokimiyati tugatildi. Sulolaning oxirgi vakili Ismoil al Muntasir (1000—1005-yillar) qoraxoniylar sulolasiga qarshi kurash olib borib, Somoniylar hokimiyatini tiklashga urindi, lekin natija bo‘lmadi va oxiri o‘zi ham o‘ldirildi. Shu bilan Somoniylar sulolasi tarix sahnasidan butunlay ketdi.

Somoniylar sulolasining hokimiyatdagi vakillari amir deb atalgan bo‘lib, ularga dargoh (saroy axli) va devonlar (harbiy boshqarmalar) bo‘ysungan. Vazir mansabiga, asosan, Jayhoniylar, Bal‘amiylar va Utbiylar aslzoda oilalarining vakillari tayinlanar edi. Jayhoniyy va Bal‘amiyy ulardan eng mashhur vazirlardir. Somoniylarda vazir devonidan tashqari 10 devon bo‘lib, ular uchun Buxorodagi Registon maydonida maxsus katta bino qurilgan edi. Somoniylarning boshqaruv tizimi, asosan, mahalliy dehqonlar, aslzodalar va din arboblardan tashkil topgan bo‘lib, har bir amaldor arab va fors tillarini mukammal bilishi, shuningdek, diniy va dunyoviy fanlardan xabardor bo‘lishi shart edi. Bunday odamlarni ahl alqalam (qalam axli) deb atashgan. Saroy harbiy qo‘mondonlari hojib, Xuroson lashkarboshisi esa sipoxsolor deb atalgan bo‘lib,

“CONFERENCE OF NATURAL AND APPLIED SCIENCES IN SCIENTIFIC INNOVATIVE RESEARCH”

Volume 10. October 2024

boshqaruv ishlariga katta ta'sir o'tkazib kelishgan. Somoniylarning soliqlardan kelib tushadigan yillik daromadi 45 mln. dirhamni tashkil qilgan bo'lsa, bu mablag'dan 20 mln.ga yaqini boshqaruv tizimida xizmat qilayotgan amaldorlar va qo'shin ehtiyojlariga sarflangan. Xizmat uchun ish xaqi hammaga har 90 kunda, ya'ni bir yilda 4 marta muntazam ravishda berib turilgan.

X asr boshida Somoniylar hukmronligi ostidagi mulklar quyidagi viloyatlardan tashkil topgan: Buxoro, Samarqand, Ustrushona, Farg'ona, Shosh, Isfijob, Xorazm, Kesh, Nasaf, Chag'oniyon, Xuttalon, Badaxshon, Balx, Tohariston, Guzganon, G'archiston, Marv, Hirot, G'ur, Nishopur va Go'rgon. Viloyatlarda boshqaruv g'okimlar qo'lida bo'lib, ular amir tomonidan tayinlangan. Bu mansabga ko'pincha mahalliy yer egalari va viloyat hokimlari xonadoni vakillari tayinlanar edi. Shaharlarning boshqaruvi raislar qo'lida bo'lib, ular hokimlar tomonidan tayinlangan. Mas, S. hukmronligi davrida Tohariston shaharlarida banichuriylar sulolasi, Xurosonda simjuriylar sulolasi, Guzganonda farig'uniylar sulolasi, Xorazm va Isfijobda mahalliy turkiy sulolalar, shuningdek, Chag'oniyon, G'azna, Sijiston, G'ur va G'archistonda mahalliy sulolalar hukm surgan.

Somoniylarning saroy ma'muriyati ichidagi amaldorlarning bir qismini forelar, qolgan qismini mahalliy turkiylar tashkil etgan. Viloyatlarda ham xuddi shunday ahvol kuzatilgan. Harbiy va mudofaa ishlari to'la turkiylarning qo'lida bo'lgan. X asr ga kelib Isfijob, Taroz va boshqa shaharlarning turkiy aholisi ko'plab islom dinini qabul qilganliklari tufayli Somoniylarning boshqaruv tizimida ularning salmog'i oshib ketgan. Xususan, Alptegin, Sabuktegin, Alp Arslon, Alitegin, Simjuriy, Bektuzun, Qorategin, Ayach, Altuntosh, Banichur, Tosh singari mashqur tarixiy shaxslar va ularning avlodlari shular jumlasidandir. Shuningdek, turli viloyatlar va shaharlarni Inaj, IlMangu, Sabukra, Boyqaro, Alxunmish, Boytuz, Tuztosh, Kunbosh, Suboshitegin, Kamtegin, Fayozbek, Xumorbek, Xumortosh, Oytug'dibek, Bilgategin, Fategin, Shukrtegin, Aytug'mish va boshqa g'ukmdorlar boshqargan.

Hokimiyat Somoniylar qo'lidan ketib, qoraxoniylar qo'lga o'tgandan keyin ularning deyarli barchasi ikkilanmay yangi hukmdorlar xizmatiga o'tishgan. Shuning uchun Bug'roxon 992-yilda Isfijobdan yurish qilib, Samarqand va Buxoroni egallaganda, unga hech kim qarshilik ko'rsatmagan. Chunki mahalliy aholi, shu jumladan, amaldorlar ham, ularga Movarounnahrning arablargacha bo'lgan asl egalari sifatida va endi islom dinini qabul qilib, o'z yerlariga qaytib kelgan hukmdorlar deb qaraganlar.

IX–X asrlarda Movarounnahr va Xorazm aholisining asosiy qismi sug‘orma dehqonchilik bilan shug‘ullanar edi. Sug‘orish tarmoqlari vositasida sug‘orilib obod etilgan serunum vohalarda g‘allakorlik, sholikorlik, paxtachilik, sabzavotchilik, polizchilik va bog‘dorchilik yuqori darajada rivoj topgan edi. Dehqonchilik solig‘i – xirojdan xazinaga tushadigan daromad davlat kirim-chiqimining kattagina qismini qoplar edi. Shuning uchun ham somoniylar mamlakatda dehqonchilik xo‘jaligini rivojlantirishga katta e‘tibor berdilar. IX–X asrlarda Movarounnahr va Xurosonda chorvachilik yuksak darajada bo‘lgan. Chorvachilik mamlakat aholisini chorva mahsulotlari bilan ta‘minlabgina qolmasdan, xo‘jalikning hamma sohalari uchun otulovlar ham yetkazib bergan. Ayniqsa, davlatning harbiy qo‘shinlari, xususan, suvoriy qismlarni otulov bilan ta‘min etish muhim ahamiyat kasb etgan.

Somoniylar davlati davomida madaniyat va ilm-fan sohasida jiddiy rivojlanish kuzatildi. Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlar ilmiy markazlar sifatida e‘tirof etildi. Al-Buxoriy, al-Farobiy va al-Roziy kabi mashhur olimlar shu davrda faoliyat yuritganlar. Somoniylar, shuningdek, madaniy va diniy erkinlikni ta‘minlab, turli xalqlarning o‘zaro muloqotini rivojlantirishga harakat qildilar.

Somoniylar davlati O‘rta Osiyo tarixida muhim bir davrni tashkil etadi. Ular o‘z davlatchilik tuzilmasi va madaniy meroslari bilan nafaqat o‘z davrida, balki keyingi tarixiy jarayonlarda ham katta ta‘sir ko‘rsatdilar. Somoniylar davlatining tashkil topishi islom madaniyatining rivojlanishi va O‘rta Osiyo mintaqasida yangi siyosiy tuzilmalarning paydo bo‘lishiga zamin yaratdi. Bu davr, shuningdek, mamlakat ichida birlashishni, madaniy aloqalarni va ilmiy faoliyatni kuchaytirdi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. Suyutiy, Jaloliddin. "Tarix-i Kholas" — O‘rta Osiyo tarixiga oid ma‘lumotlar.
2. Donish, Abdurahmon. "O‘zbekiston tarixi" — O‘rta Osiyo tarixiga doir ilmiy asar.
3. Gafurov, B. G. "O‘zbekiston tarixi: qadimdan hozirgacha" — davlatlar va xalqlar tarixi.
4. Atoyev, A. M. "Somoniylar davlati va uning madaniy merosi" — Somoniylar davlati haqidagi maqolalar to‘plami.
5. Karamov, A. T. "O‘rta Osiyo tarixida Somoniylar davlati" — ilmiy tadqiqot.